

نقد انگاره بت پرستی جرالدهاوتینگ با تاکید بر رویکرد تفسیری علامه طباطبائی

سید رسول میراشرفی لنگرودی^۱، ابوالفضل تاجیک^۲، محمد مطلبی^۳، مجید پوراسماعیل^۴

چکیده

جرالدهاوتینگ، خاورشناس انگلیسی، با تکیه بر فرضیات خود پیرامون خاستگاه اسلام، بر نقش محوری بت پرستی در دین عرب پیش از اسلام تاکید می‌ورزد. او، با نگاهی حدسی و موردی، بت پرستی را مختص گروهی می‌داند که به پرستش اصنام مشغول بوده‌اند. این پژوهش، با رویکردی توصیفی-تحلیلی، به نقد این انگاره بر اساس تفسیر علامه طباطبائی می‌پردازد. علامه، با ارائه تفسیری جامع از آیات قرآنی، ارتباطی همگون و نزدیک بین کفر و شرک قائل است. بر خلاف دیدگاه هاوتینگ، شمولیت این عنوان فراتر از بت پرستان، یهودیان و مسیحیان را نیز در بر می‌گیرد. از منظر ایشان، در بسیاری از آیات که موضوع سخن از شرک و کفار است، پیروان ادیان الهی دیگر نیز جزء مخاطبان محسوب می‌شوند.

بنابراین، تفسیر المیزان نشان می‌دهد که قرآن کریم، مفهوم کفر و شرک را به گونه‌ای گسترده‌تر از انگاره‌ی محدود هاوتینگ مطرح می‌کند. به این ترتیب، انگاره‌ی هاوتینگ که بت پرستی را تنها ویژگی دین عرب پیش از اسلام و صرفاً مرتبط با پرستش اصنام می‌داند، با توجه به تفسیر علامه، تقلیلی و ناقص به نظر می‌رسد و از درک جامع نگرش قرآن به مقوله کفر و شرک باز می‌ماند. به عبارت دیگر، از دیدگاه علامه، کفر و شرک، مفهومی فراتر از بت پرستی صرف بوده و دربرگیرنده انحراف از توحید و حقایق دین، فارغ از نوع و شکل آن، می‌باشد.

واژگان کلیدی: اسلام، قرآن، بت پرستی، جرالدهاوتینگ، علامه طباطبائی

۱. دکترای تاریخ فرهنگ و تمدن دانشگاه معارف قم (نویسنده مسئول) s.r.mirashrafi64@gmail.com

۲. هیئت علمی گروه ادیان و عرفان دانشگاه بین المللی اهل بیت (ع)؛

۳. دانشجوی دکتری مذاهب کلامی؛

۴. دانش آموخته حوزه علمیه، دانشجوی ارشد قرآن و حدیث.

مقدمه

هاوتینگ تصور می‌کند که پرستش بت‌ها شکل اولیه اعمال مذهبی در میان اعراب بوده و مشخصه آن اعتقاد به قدرت و کارآمدی ماوراء الطبیعه بت‌ها می‌باشد. تحقیقات او به جنبه های تاریخی، فرهنگی و معنوی بت پرستی پرداخته است و اعمال و اعتقادات آن را روشن می‌کند قرآن کریم، به عنوان متن بنیادین اسلام، دربردارنده طیف وسیعی از مضامین و آموزه‌هاست. در این میان، موضوع ادیان غیر از اسلام، به ویژه ادیان بت پرستانه و چندخدایپرستانه، جایگاهی ویژه دارد. پژوهش هاوتینگ درباره دیدگاه قرآن نسبت به ادیان غیر از اسلام، رویکردی انتقادی و چالش برانگیز را اتخاذ می‌کند. او با تکیه بر آیات متعدد و موضوعات متنوع مورد بحث در قرآن، به بررسی چگونگی مواجهه این متن با ادیان بت پرستانه و چندخدایپرستان می‌پردازد و نحوه بیان این مواجهه در قالب گفتمانی جدلی را واکاوی می‌کند.

هاوتینگ استدلال می‌کند که مفهوم مشرکین در قرآن تنها به پیروان ادیان یهود و مسیحیت محدود نمی‌شود، بلکه شامل گروه‌های دیگری نیز می‌گردد. همچنین، او به وجود آیاتی اشاره می‌کند که مفهوم کافر را به پیروان این ادیان اطلاق می‌کنند. این تحلیل، فرضیه رایج مبنی بر محدود بودن حملات و طعن‌های قرآن به بت پرستی به معنای حقیقی آن را به چالش می‌کشد. او در ابتدای اثر خود، طعن قرآن به بت پرستان را به تفاسیر روایی نسبت داده و برخی گزاره‌های تحلیلی قرآن را به عنوان شواهدی برای اثبات مدعای خود ارائه می‌کند. این رویکرد نشان دهنده تلاشی برای بازخوانی و تفسیر مجدد آیات قرآنی با تأکید بر تفاوت قائل شدن بین مفاهیم و تعابیری که در تفاسیر سنتی رایج بوده و معنایی که می‌توان از متن قرآن استنباط کرد.

با این حال، رویکرد علامه طباطبایی درک ظریف و پیچیده‌تری از بت پرستی در عربستان پیش از اسلام ارائه می‌دهد. طباطبایی استدلال می‌کند که مفهوم بت پرستی را نمی‌توان صرفاً به پرستش بت‌های فیزیکی تقلیل داد، بلکه طیف وسیع‌تری از عقاید و اعمال را در برمی‌گیرد. وی تأکید می‌کند که بت پرستی ریشه در گرایش انسان به نسبت دادن قدرت ماورایی به اشیاء مادی دارد و این تمایل می‌تواند به اشکال مختلف فراتر از عبادت سنتی بت‌ها تجلی یابد. در قرآن، بت پرستی به عنوان

عملی غیرعقلانی و نامعقول مورد انتقاد قرار می‌گیرد. علامه می‌گوید که بت‌ها نه تنها قدرتی ندارند، بلکه وابستگی به این خرافات نوعی انحراف از حقیقت و شناخت خداوند است. چراکه اصلی‌ترین دلیل گرایش و پرستش بت‌ها تقلید از پدران و عقائد ایشان است. و علامه در ذیل آیه ۱۰۹ هود و ۲۲ زخرف^۱ به این مطلب اشاره دارد. (طباطبائی، ۱۳۹۰، ج ۱۱، ص ۴۴. همان، ج ۱۸، ص ۹۳)

با توجه به نحوه پیشرفت و گسترش علوم در شرق و غرب عالم هستی، ناگزیر سیل انتقادات و پرسش‌ها به جهت بررسی‌ها و تطبیق علوم جدید با متون مقدس پدیدار و دروازه انتقادات گشوده گردیده است. و نظراتی همچون رد مبانی و حیانی ادیانی چون یهودیت و مسیحیت (هیگ، ۱۳۹۰، ص ۱۲۷-۱۲۸)، شروع انقلابی در مسیر فهم جدید از آثار تمدن‌های اعصار گذشته خواهد بود که توسط دانشمندان غربی با واکاوی کتب مقدس کلید خورده است. (میشل، ۱۳۸۱، ص ۲۶-۲۷. لین، ۲۰۱۰، ص ۳۸۴-۳۸۷). این نگاه تحولی مبانی اعتقادی ادیان الهی همچون اسلام را به ظاهر دچار چالش گردانیده است.

به شکلی که در میان روش‌های مرسوم نقد تاریخ و تحلیل و نقد ادبی از تکنیک‌های مورد استفاده جerald هاوتینگ در بررسی موضوعات مربوط به اسلام بوده است که به تفصیل آنها پرداخته خواهد شد.

نقد تاریخی از محورهای دوگانه‌ای برخوردار است که بخش اول به مباحثی مانند: نویسنده، تاریخ نگارش و لغت شناسی اختصاص دارد و محور دوم نیز شامل اموری از قبیل تحلیل و بررسی سخنان و محتوی آثار می‌گردند. (سلیمانی، ۱۳۷۹، ص ۱۰۲)

به طور کلی در آثار مختلفی با رویکردهای متنوع به بررسی، تبیین و نقد نظرات جerald هاوتینگ پرداخته شده است که در این میان این نگاره‌ها عبارتند از:

ارزیابی دیدگاه‌های روش شناختی هاوتینگ در حوزه نقد ادبی قرآن^۲.

۱. فَلَا تَكُ فِي مَرْبَةٍ مَّمَّا يَعْبُدُ هَؤُلَاءِ مَا يَعْبُدُونَ إِلَّا كَمَا يَعْبُدُ آبَاؤُهُمْ مِنْ قَبْلُ وَإِنَّا لَمُوقِفُوهُمْ نَصِيبُهُمْ غَيْرَ مَنْقُوصٍ. وَ بَلْ قَالُوا إِنَّا وَجَدْنَا آبَاءَنَا عَلَىٰ آثَارِهِمْ مُهْتَدُونَ.

۲. حسن رضایی هفتادار، محمد درگاه زاده، صفر نصیریان. مقاله پژوهشی/دوفصلنامه علمی پژوهشنامه تفسیر و

نقد آرای جerald هاوتینگ درباره بتپرستی و شرک در قرآن^۱.

نقد روشهای مطالعات قرآنی جerald هاوتینگ^۲

نقد و بررسی دیدگاه جerald هاوتینگ در کتاب بت پرستی و ظهور اسلام^۳

G. R. Hawting. The Idea of Idolatry and the Emergence of Islam: From Polemic to History.
Cambridge

با توجه به منابع ذکر می‌توان نتیجه گرفت از جنبه‌های گونه‌گون نظریات هاوتینگ مورد بررسی و بازخوانی قرار گرفته است اما در میان آثار ذکر شده نگاهی به بررسی و خوانش رویکرد علامه طباطبائی در نقد و رد آراء جerald هاوتینگ صورت نگرفته است.

شخصیت شناسی جerald هاوتینگ

جerald هاوتینگ، محقق برجسته در مطالعات اسلامی، به دلیل تحلیل‌ها و تفسیرهای متفکرانه‌اش از متون تاریخی اسلامی مورد توجه است. شخصیت او را می‌توان با تعهد عمیق به دقت آکادمیک و درک ظریف از تعامل پیچیده بین نیروهای تاریخی، اجتماعی و مذهبی مشخص کرد. کار هاوتینگ اغلب منعکس‌کننده تلفیقی از تحقیق انتقادی و احترام به سنت‌هایی است که او بررسی می‌کند، و چالش‌های الهیاتی آنها مشخص شده است. به طور خلاصه، شخصیت علمی جerald هاوتینگ به عنوان یک تحلیلگر، درک ما را از استراتژی پیچیده دیالکتیکی قرآن در قبال بت پرستی افزایش می‌دهد. بینش او درگیری متن با واقعیت‌های اجتماعی عربستان پیش از اسلام را روشن می‌کند، و نشان می‌دهد چگونه قرآن نه تنها بت پرستی را محکوم نموده،

زبان قرآن/ از صفحه ۱۱۷ تا صفحه ۱۳۴ سال دهم، شماره یکم/ پاییز و زمستان ۱۴۰۰.

۱. حسن رضایی هفتادار، صفر نصیریان، پژوهشنامه معارف قرآنی، سال ۱۰، شماره ۴۲، پاییز ۱۳.

۲. حسن رضایی هفتادار، موسوی مقدم، مومنه سادات حسینی، مهدوی راد. ۲۲۸- دو فصلنامه علمی قرآن پژوهی خاورشناسان، سال هفدهم، شماره ۳۲، بهار و تابستان ۱۴۰۱، ص: ۲۰

۳. اعظم پویازاده، مریم پیروان، فصلنامه علمی- پژوهشی تحقیقات علوم قرآن و حدیث دانشگاه الزهرا (س) سال یازدهم، شماره ۳، پاییز ۱۳۹۳.

بلکه در پی تغییر پایه‌های اعتقاد و عمل در بافت اجتماعی آن است. چنین تحلیلی بر ارتباط پایدار قرآن در بررسی تلاقی‌های ایمان، فرهنگ و هویت تأکید می‌کند.

شخصیت‌شناسی علامه طباطبائی

علامه طباطبائی یکی از شخصیت‌های بارز و تأثیرگذار در تاریخ معاصر ایران و علوم اسلامی به شمار می‌آید. به عنوان یک فیلسوف، مفسر قرآن و عالم دین، شخصیت ایشان ویژگی‌های متمایزی دارد. علامه تحصیلات خود را در حوزه‌های مختلف علوم معقول و منقول ادامه داد و به عنوان یکی از بزرگ‌ترین مفسران قرآن کریم شناخته می‌شود. تفسیر ایشان از قرآن، «المیزان فی تفسیر القرآن»، شخصیت علامه طباطبائی ترکیبی از علم، اخلاق، تفکر فلسفی و التزام به دین است. ایشان با نوآوری‌های فکری خود و تأکید بر تربیت نسلی متفکر و متعهد، تأثیر عمیق و ماندگاری بر جامعه اسلامی و ایران گذاشت.

مقالات علمی و پژوهش‌ها درباره علامه طباطبائی و اندیشه‌های ایشان به وضوح نشان می‌دهد که وی از عمق فکری بالایی برخوردار بوده و به طور خاص در فلسفه اسلامی و تفسیر قرآن به رویکردی نوین و تحلیلی پرداخته و همچنین سعی داشته رابطه میان فلسفه و دین را تبیین نماید. و آثار فلسفه‌ی ایشان حکایت از توانایی بالا و تبحر در این امر بشمار می‌رود. علاوه بر این نگرش جامع به دین علامه در تفسیر قرآن، به خصوص در کتاب «المیزان»، نشان دهنده رویکرد کل نگرانه و تاکید بر وجود پیوستگی بین آیات قرآن و مبانی فلسفی دارد و از تفسیر سطحی آیات پرهیز می‌نماید.

بیان مسئله

یکی از موضوعات مهم در کار هاوتینگ، بررسی رویکرد قرآن به بت پرستی، به ویژه در زمینه جامعه عرب پیش از اسلام است. قرآن بت پرستی یا «شُرک» را نه صرفاً به عنوان یک انحراف در دین‌ورزی، لکه به عنوان نقدی عمیق از هنجارهای اجتماعی و اعمال فرهنگی رایج در میان اعراب جاهلیت مطرح می‌کند که این رویکرد درگیری چندوجهی با باورها و رفتارهای

ذاتی اعمال بت پرستی را آشکار می‌کند. و به نوعی یکی مهمترین دیدگاه‌های هاوتینگ تعبیر هویت جدلی آیات قرآن است. بدین بیان، براساس عقیده هاوتینگ افرادی که در قرآن تحت عنوان مشرکین مورد حمله قرار گرفته‌اند در واقع یکتاپرستانی هستند که در بیان جدالگونه قرآن به مشرکان و چند خداپرستان طبقه بندی شده و عقیده‌ای مستقل تحت عنوان بت پرستی در واقع وجود نداشته است. همچنین جماعت بت پرست محکوم به این مسئله بودند که اعتقادات و عبادات یکتاپرستی واقعی را به جانمی‌آورند. و لذا بر حسب منازعه بت پرستانی قلمداد می‌شوند که راهشان از پیروان ادیان الهی جداست. (هاوتینگ، ۱۹۹۹م. ص ۶۷)

بلاغت قرآن غالباً تناقضات و ابعاد غیرمنطقی شرک را در مقابل پیام توحیدی که طرفدار آن است برجسته می‌کند. این روش نه تنها بت پرستی را محکوم می‌کند، بلکه طرفداران را به درک عمیق تری از وحدت الهی و پیامدهای انحراف از آن دعوت می‌کند. قرآن با زمینه‌سازی استدلال‌های خود در چارچوب فرهنگی مخاطب، به طور مؤثر به اخلاق جامعه عرب پیش از اسلام می‌پردازد و پیامدهای اخلاقی و اجتماعی بت پرستی را گوشزد می‌نماید. همچنین علامه طباطبائی علت ورود مردم عصر جاهلیت به شرک و بت پرستی، در عین حال که به خالقیت و مالکیت خداوند اقرار داشتند را نفی توحید و قائل شدن تاثیر و قدرت اجابت مستقل به الهه‌های ساختگی خود بیان می‌کند. (طباطبائی، ۱۳۹۰ق، ج ۸، ص ۱۴۸). علامه در معنا و تفسیر آیه ۴۲ سوره کهف بیان می‌کند خداوند کفر و شرک را به منزله یکدیگر اراده کرده است (همان، ۳۱۶/۱۳). بنابراین لازمی واژه‌های چند خداپرست و مشرکین در کنار هم می‌تواند نشان دهنده بار ذهنی صادرکننده آن به معنای هم عرضی دو مفهوم باشد به عبارت دیگر انتساب اعتقاد یک دین به مشرکین و بت پرستی مردود خواندن دین مذکور در برابر اعتقادات خود است.

نقد منظر جرالدهاوتینگ از آن جهت که در بین دانشمندان غربی از جایگاه و مقبولیت قابل توجهی برخوردار است اهمیت داشته زیرا گاهی نظرات او به عنوان پایه و اساس برخی اعتقادات در مورد قرآن و اسلام قلمداد می‌گردد.

معنای لغوی و اصطلاحی شرک در قرآن

شرک در معنای عمل شرک و شریک آمده است. (فیروزآبادی، ۱۹۹۵م، ج ۳، ص ۳۰۸) در لسان العرب مولف (الشِرْکَة) را به معنای شریک به کار برده است و الشِرْک را شریک قائل شدن برای ربوبیت خداوند یاد می‌کند. إِنَّ الشِّرْکَ لَظُلْمٌ عَظِيمٌ. (ابن منظور، ۱۴۱۴ق، ج ۱۰، ص ۴۸۸) همچنین فراهیدی در العین نیز شرک را مانند آیه به ظلم تعبیر نموده است.

اصطلاح چندخدایی در باورهای اسلامی به اعتقاد یا پرستش چندین خدا اشاره دارد که به طور بنیادی با اصل اساسی اسلام که بر یکتایی خدا تأکید دارد، در تضاد است. در اسلام، چندخدایی به عنوان یک گناه بزرگ (شرک) محسوب می‌شود و به طور صریح مردود خوانده شده زیرا با باور به یگانگی و سلطنت الله تناقض دارد.

شرک در علم کلام به معنای قرار دادن شریک برای خداوند است و به دو نوع اصلی تقسیم می‌شود: شرک اکبر و شرک اصغر.

شرک اکبر به معنای پرستش کردن غیر خدا یا قرار دادن خداوند شریک‌هایی در عبادت و الوهیت است. این نوع شرک از نظر اسلام شدیدترین گناه تلقی می‌شود و فرد مرتکب آن از دایره اسلام خارج می‌شود (سجادی، ۱۳۷۳، ج ۲، ص ۱۰۵۴. شاه فضل، بی تا، ج ۴، ص ۴۳۸). شرک اصغر به کار بردن اسباب و وسایل به گونه‌ای است که در عین حال بر توحید خدایی خدشه وارده می‌کند، مثل ریاکاری در اعمال. (ابن حنبل، ۱۴۱۶ق، ج ۲، ص ۲۶۲. سجادی، همان.)

علاوه بر این رجوع به مشتقات شرک در آیات قرآن خود گواه بیان معنای شرک در آفرینش خواهد بود. (۴۰ فاطر / ۴ احقاف / ۲ فرقان / ۱۱۱ اسراء / ۳۲ طه) و نیز در برخی آیات معنای مستقیم شرک ورزیدن به خداوند اراده گشته است. (۱۳ لقمان / ۴۸ نساء / ۱۱۶ نساء) اشاره به

۱. أَمْ لَهُمْ شِرْکٌ فِی السَّمَاوَاتِ / أَمْ لَهُمْ شِرْکٌ فِی السَّمَاوَاتِ / وَلَمْ یَكُنْ لَهُ شِرِیکٌ فِی الْمُلْکِ / اشدُّدَ بِهِ أَرْرِی وَ اَشْرِکُهُ فِی أَمْرِی /

۲. یَا بُنَیَّ لَا تُشْرِکْ بِاللَّهِ إِنَّ الشِّرْکَ لَظُلْمٌ عَظِيمٌ / إِنَّ اللَّهَ لَا یَغْفِرُ أَنْ يُشْرَکَ بِهِ وَ یَغْفِرُ مَا دُونَ ذَٰلِکَ لِمَنْ یَشَاءُ / إِنَّ اللَّهَ لَا یَغْفِرُ أَنْ يُشْرَکَ بِهِ وَ یَغْفِرُ مَا دُونَ ذَٰلِکَ لِمَنْ یَشَاءُ وَ مَنْ یُشْرِکْ بِاللَّهِ فَقَدْ ضَلَّ ضَلَالًا بَعِیدًا /

اقوام مشرک نیز در میان آیات به چشم می‌خورد. (۱۰۵ بقره / ۱ بینه / ۶ بینه / ۸۲ مائده / ۳۱ توبه / ۱۰۶ یوسف / ۱۲۱ انعام / ۵۴ نحل / ۲۸ توبه)^۱

بت پرستی در نگاه جerald هاوتینگ

هاوتینگ اسلام را همچون یهودیت و مسیحیت از ادیان یکتاپرست اصیل خوانده و فرایند تکمیل آن را همانند دیگر ادیان الهی دانسته است. (هاوتینگ، ۱۹۹۹، ص ۵-۶) به عقیده هاوتینگ عقیده یکتاپرستی اسلام برگرفته از آیین ابراهیم نبی علیه السلام نشأت نگرفته و مدارک مستندی بر حضور دین یکتاپرستی در عربستان مبتنی بر اثبات این نظر وجود ندارد زیرا محیط حجاز مناسب گسترش یکتاپرستی نبوده. و این ساخته مسلمانان است که اسلام را برگرفته از آیین ابراهیم قلمداد کنند. (همان ۱۵-۱۶).

وی معتقد است که چیزی به اسم وحی وجود ندارد بلکه با تکیه بر نظریه جامعه شناسان گسترش یک دین الهی را در بستری یک محیط یکتاپرستانه می‌پندارد تا در این محیط داده‌های لازم برای تشکیل اعتقادات در ذهن معتقدین فراهم آید و در تقابل و مجادله با پیروان دیگر ادیان مسیر رشد و تکامل ادیان نوظهور هموار می‌گردد. لذا هر دین در اوایل ظهور فرقه بوده و در دل یک دین بزرگ تولد می‌یابد و به تدریج به طور مستقل حیات خود را ادامه می‌دهد. اسلام نیز بدین گونه است. (همان، ۱۱). طبق نظر او اسلام در محیطی غیر از حجاز شکل اصلی و اساسی خود را یافته است از سوی دیگر بدون شک ظهور اسلام در عراق و سوریه تکامل یافته زیرا در تقابل و ارتباط با پیروان ادیان یکتاپرست دیگر این مهم بدست آمده که قرآن با زتاب این ارتباطات را نقل کرده است. (همان، ص ۱۳) همچنین جerald هاوتینگ معتقد است از بین واژگان خاص قرآنی که از نظر فرامین اسلامی به پرستش بت‌ها قلمداد شده، در معنای حقیقی و مرسوم بت پرستی به کار نرفته

۱. مَا يَوْذُ الَّذِينَ كَفَرُوا مِنْ أَهْلِ الْكِتَابِ وَلَا الْمُشْرِكِينَ أَنْ يُنَزَّلَ عَلَيْكُمْ مِنْ خَيْرٍ أَمْ يَكُنِ الَّذِينَ كَفَرُوا مِنْ أَهْلِ الْكِتَابِ وَالْمُشْرِكِينَ مُنْفَكِينَ حَتَّى تَأْتِيَهُمُ الْبَيْتَةُ/ إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا مِنْ أَهْلِ الْكِتَابِ وَالْمُشْرِكِينَ فِي نَارِ جَهَنَّمَ / اتَّخَذُوا أَحْبَارَهُمْ وَرُهَبَانَهُمْ أَرْبَابًا مِنْ دُونِ اللَّهِ وَالْمَسِيحَ ابْنَ مَرْيَمَ وَمَا أُمِرُوا إِلَّا لِيَعْبُدُوا إِلَهًا وَاحِدًا لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ سُبْحَانَهُ عَمَّا يُشْرِكُونَ.

است. (Hawting, 2002, 482). به عبارت دیگر تعابیر تکراری قرآن در حمله و مقابله با مخالفان اختصاصی به قومی ندارد و در معنای حقیقی بت پرستی و چند خداپرست اراده نشده است بلکه بت پرستان معرفی شده در قرآن افرادی هستند که خود را یکتا پرست می خوانند. (همان، ص ۴۸۰) همچنین اشاره به اسامی خاص مانند لات و عزی و منات در عباراتی جای دارد که تائید خواندن ملائکه و باب شفاعت انسان توسط آنها منتفی شمرده شده است. (همان، ص ۴۸۳) طبق کلام او وجود مشاجرات و منازعات متعدد بین ادیان مختلف همراه نوعی اتهام زنی بوده بدین صورت که هریک از اقوام دینی در بحث و مناظرات با دیگران آداب و سنن خود را به حقیقت نزدیکتر دانسته و هرگونه مخالفت و انکار از سوی طرف مقابل را عقائد انحرافی و ناسازگار با بینش های حقه پنداشته اند. (پویا و پیروان، ۱۴۰۲، ۱۴۰۲، ص ۳۹-۴۰) و براین اساس او معتقد است نوع تفسیر به بت پرستی در ادبیات سنتی یکتا پرستی نمود دارد و در واقع چنین مضمونی در متن قرآن پیدا نمی گردد. همچنین ماهیت نقشی که قرآن به مشرکان دارد با بت پرستی مرسوم متفاوت بوده و نسبت این مفهوم به مخالفین عقائد اسلامی که معادل معنای شرک نیز هست از موازین رایج در جدل ها و مخاصمات بین ادیان الهی موحد است. و اغلب در مقابله با خصمی به کارگیری می شود که ادعای یکتا پرستی دارند. (همان) بنابراین جرالدهاوتینگ این چنین اعتقاد دارد که قرآن هرکجا مشرک و بت پرست بکار برده منظور یهود و مسیحیت است.

به عبارت دیگر هاوتینگ موضع خود را نسبت به بت پرستان هم عصر قرآن چنین بیان می کند که در ساحت قرآن معنای مرسوم پرستش اصنام به گونه ای مطرح گردیده مجموعه ای از افعال را در بر می گیرد که به این واسطه قرآن ارتکاب چنین اعمالی را به مثابه شرک ذکر کرده است. و طبق این بیان (جدل) مخالفین قرآن افرادی هستند که به عبادت خدایان و بت ها مشغولیت دارند. (هاوتینگ، ۲۰۰۲، ج ۲، ص ۴۸۳-۴۸۲) بنابراین نوع جدل مستفاد قرآن به عقیده وی موجب ورود به ساحت اتهام زنی و تحریف اعتقادات مخالفین و غیر مسلمانان بوده و گرویدن به وجوه مختلف ضلالت و دروغ بستن به کتب مقدس و... از جمله این اتهامات است. (هاوتینگ، ۲۰۰۴، ج ۴، ص ۲۶)

جرالد هاوتینگ جامعه‌شناس و تاریخ‌نگار معاصر در نظریات خود در مورد آیات مرتبط با بت پرستی و نقد آن، به ماهیت جدال‌گونه این آیات در قرآن اشاره کرده و بر این باور است که این جدال‌ها نه تنها به عنوان یک نقد مذهبی، بلکه به عنوان یک تلاش اجتماعی برای از بین بردن الگوهای بت پرستی و طرد اعتقادات دیگر ادیان و ایجاد یک نظام یکتاپرستی توحید محور به وجود آمده است. این دگرگونی به دنبال نهادینه کردن الگوهای جدید در قبائل عرب و ایجاد یک هویت اسلامی جدید بوده و این نزاع شکل گرفته به عنوان یک جدال فرهنگی همه جانبه از سوی اسلام نسبت به هرگونه بینش‌های مخالف با اعتقاد توحیدی خود صورت گرفته است.

نقد و بررسی دیدگاه هاوتینگ

مفهوم هاوتینگ بیشتر بر اساس حدس و گمان است، نه بر شواهد محکم تاریخی و باستان شناسی. علاوه بر این، تاکید هاوتینگ بر سنت بت پرستانی واحد مورد تردید قرار گرفته است، زیرا ماهیت متنوع و پیچیده اعمال و باورهای بت پرستی را در فرهنگ‌ها و دوره‌های زمانی مختلف ساده می‌کند. درک دقیقی از این سنت مذهبی و معنوی متنوع ارائه دهد. برای درک واقعی هویت استدلالی آیات قرآن، توجه به طیف وسیعتری از عوامل تاریخی، فرهنگی و مذهبی ضروری است. بنابراین، برای درک کامل پیچیدگی‌ها و ظرایف آیات قرآنی در رابطه با اشکال گوناگون بت پرستی موجود در آن زمان، تحلیل جامع‌تری لازم است.

ولید صالح (Walid Saleh) یکی از محققان برجسته در زمینه مطالعات قرآن و تاریخ‌نگاری اسلامی است که در بحث‌های مربوط به مفهوم "مشرك" در قرآن و تأثیرات آن بر فهم اسلامی معاصر، نظرات قابل توجهی دارد. در نقد نظریه‌های کلاسیک در مورد مشرکان در قرآن، به خصوص در آثار جرالد هاوتینگ و دیگر محققان، موضعی انتقادی اتخاذ کرده است و بیان می‌کند هاوتینگ در تحلیل‌های خود تنوع فرهنگی و مذهبی میان قبائل مختلف عرب را نادیده می‌گیرد. و این در برخی موارد به ساده‌سازی جنبه‌های پیچیده و چندوجهی بت پرستی منجر شود و این موضوع از عمق تحلیل می‌کاهد. همچنین عدم مدارک

کامل در این زمینه باعث کاهش ارزش علمی نظرات هاوتینگ می‌گردد. به عنوان مثال وجود سنگ نگاره‌ها و کتیبه‌های موزه بریتانیا ما را از مفهوم مشرک به پرستش خدایان می‌رساند لذا ادله‌ای بر عدم وجود و رد این معنا در قرآن نمی‌تواند مطرح گردد.^۱

برخلاف نظریه هاوتینگ سبک قرآن به خلاف دیگر کتب آسمانی بر اثبات اصل تحقق واقعه تاریخی استوار یافته است. و به کارگیری الفاظ در قرآن با در نظر گرفتن درجه حکمت منشأ نزول آن حامل مراتبی در سطوح مختلف است. لذا هرگونه از استعمالات براساس اهداف خاص گزینش گردیده، پس کاربست الفاظی همچون کافر در مقابل ایمان نیز به عنوان اساس و شمول اصطلاحات دیگر به همین صورت خواهد بود. همانطور که در آیه ۲ سوره مبارکه تغابن^۲ به چنین امری اشاره شده و چنانچه از آیه شریفه برآمده است درک مضمون کفر و ایمان با توجه به شکل ظاهری کلمات امکان پذیر است. (قائمی نیا، ۱۳۹۰، ص ۲۹۱-۲۹۰). به وضوح خداوند در متن آیه ملاک را مشخص نموده و ماهیت جدلی در آن راه ندارد. از جهت دیگر برخی آیات را می‌توان با جنبه آخرتی آن مورد واکاوی قرار داد از این رو آیه ۱۲۴ سوره نساء^۳ حاوی این مفهوم است کافرین به واسطه اعمال خود استحقاق عقاب دارند لذا نماینده گروه خاصی از جوامع بشری خواهند بود که در دایره ایمان قرار نگرفته‌اند. (قائمی نیا، ۱۳۹۰، ص ۲۹۴).

علاوه بر این پرستش بت‌ها تنها یکی از مناسک اعتقادی عصر جاهلیت قلمداد می‌گردد زیرا براساس متن آیات پرستش آیات و اجرام آسمانی همچون ماه و خورشید و ستارگان نیز جزو مواردی است که برخی قبائل عرب بدان توسل می‌جستند، همچنین اعتقاد به الوهیت اجنه و عدم باور به مبدأ و معاد نیز از گونه باورهای و گرایشات عصر نزول قرآن به حساب می‌آید. (موسوی، ۱۳۹۹، ص ۵۱-۵۲). بنابراین با روشن گشتن انواع گرایشات شرک

1. Walid Saleh, Review of The Idea of Idolatry and the Emergence of Islam By G.H. Hawting

۲. هُوَ الَّذِي خَلَقَكُمْ فَمِنْكُمْ كَافِرٌ وَمِنْكُمْ مُؤْمِنٌ وَاللَّهُ بِمَا تَعْمَلُونَ بَصِيرٌ

۳. وَمَنْ يَعْمَلْ مِنَ الصَّالِحَاتِ مِنْ ذَكَرٍ أَوْ أُنْثَىٰ وَهُوَ مُؤْمِنٌ فَأُولَٰئِكَ يَدْخُلُونَ الْجَنَّةَ وَلَا يُظْلَمُونَ نَقِيرًا

آلود نسبت به خداوند با خطابات اصیل قرآن باعث می‌گردد دامن آیات از گرفتاری در دامن صنعت جدل منزه باشد.

هاوتینگ علاوه بر ارائه مدارک روایی و تاریخی مانند ونزبرو با بهره‌گیری از روش تحلیل متن آیات قرآن کریم درصدد اثبات این نظریه خواهد بود که هیچ یک از مخاطبان مشرک قرآن، بت پرست نیستند و طبق این بیان قرآن توانایی انعکاس وضعیت محیطی زمان پیامبر در مکه و مدینه را ندارد. براساس نظریه هاوتینگ آیاتی که در معرفی مشرکین وجود دارد ناظر بر پرستش خدایان متعدد توسط این افراد نبوده است بلکه گروهی را معرفی میکنند که اعتقادات صرفا متفاوتی با اسلام را پذیرفته‌اند. البته که هاوتینگ انحراف مقطعی قوم حضرت موسی (ع) به پرستش گوساله سامری را در زمره بت پرستی بزمنی شمارد بلکه صرفا آنان را گوساله پرست نامیده است. و این اطلاق شرک حتی در کتب کهن یهود و مسیحیت نیز عنوان پرستش بت را ندارد. (هاوتینگ، ۲۰۰۱، ج ۱، ص ۲۷۵)

نگاه به شرک در نظر علامه

قرآن کریم به عنوان متن مقدس مسلمانان، علاوه بر ارائه دستورات الهی و روشن‌گری در خصوص توحید، به موضوع شرک و شیوه‌های مختلف آن نیز به طور مفصل پرداخته است. یکی از نکات برجسته در این آیات، این است که خداوند در قرآن تنها بت پرستان را مشرک و کافر قلمداد نمی‌کند، بلکه به مجموعه‌ای از رفتارها و باورها که ممکن است انسان را از مسیر هدایت دور کند، به عنوان شرک اشاره می‌کند.

در آیات متعددی از قرآن، به وضوح بیان شده است که شرک به معنای صرف پرستش بت‌ها و خدایان دروغین نیست. از نظر قرآن، پذیرش بی‌قید و شرط نظرات و احکام افرادی که هیچگاه مجوز الهی برای رهبری و هدایت انسان‌ها ندارند، نیز می‌تواند انسان را در زمره مشرکین قرار دهد. این اعتقاد به معصومیت برخی از افراد، به ویژه در حوزه‌های دینی، می‌تواند خطری جدی برای اسلامی باشد که تنها بر اساس تعالیم و وحی الهی باید پایه‌گذاری شود.

از مفاهیم مهمی که در بحث شرک مطرح می‌شود، تأثیر وسوسه‌های شیطان بر افکار و اعمال انسان‌ها است. خداوند در برخی آیات، نوعی شرک را به واسطه لغزش و اشتباهات انسانی اشاره می‌کند که به دنبال آن، اطلاق کافر به این افراد نخواهد بود. این بیان نشان‌دهنده آن است که در برخی موارد، خطاها و اشتباهات ممکن است به دلایل مختلف، از جمله عدم آگاهی یا تحت تأثیر قرار گرفتن، صورت گیرند و مقصران تنها بر اساس خطای خود به طور مطلق مجهول نمی‌شوند.

علامه معتقد است در معنا و تفسیر آیه ۴۲ سوره کهف خداوند کفر و شرک را به منزله یکدیگر اراده کرده است (طباطبائی، ۳۱۶/۱۳). البته ایشان بر خلاف هاوتینگ کلمه مشرک را به غیر اهل کتاب استناد می‌دهد. (همان، ج ۲، ص ۲۰۳) چراکه اراده قرآن کریم از مشرکین در برخی آیات متفاوت بوده و غیر از بت پرستان را نیز خطاب خود قرار داده است و براساس آیات ۱۰۶ یوسف و ۱۰۰ نحل شرکی مدنظر است که در مواقعی با گستره تسلط شیطان بر مومنین حاصل می‌گردد (همان). و آیه ۳۱ توبه در بیان احوال شرک‌آلود افرادی از یهود و نصاری است که بزرگان و عالمان (احبار و رهبان) خود را مورد پرستش قرار ندادند اما با پیروی بی قید و شرط و پذیرش احکام خلاف واقع و بدئت گونه ایشان، از طریق الهی فاصله گرفته‌اند در حالی که تنها مامور به پرستش خداوند بودند. (همان، ج ۹، ص: ۲۴۴)

به علاوه ترک برخی از واجبات همچون حج به استناد آیه ۹۷ سوره مبارکه آل عمران کفر محسوب می‌گردد اما به این واسطه فرد مسلمان مطلقاً کافر خوانده نمی‌شود. (همان، ج ۲، ص ۲۰۵) همچنین براساس آیه ۹۶ سوره مبارکه بقره خداوند بیان می‌دارد حرص برای دنیایی که ارزش چندانی ندارد در یهودیان حتی از مشرکان نیز بیشتر و فزونتر است. (همان، ج ۱، ص ۲۲۸)

بت پرستی از منظر علامه

علاوه بر این، رویکرد علامه طباطبائی ابعاد اجتماعی-سیاسی بت پرستی را برجسته می‌کند و تأکید داشته که بت پرستی می‌تواند با ساختارهای قدرت و سلسله مراتب اجتماعی درهم

آمیخته شود. او معتقد است که خود بت‌ها موضوع اصلی نیستند، بلکه پویایی‌های اجتماعی و روابط قدرت هستند که عقاید و اعمال بت پرستانه را حفظ و تداوم می‌بخشند. علامه همچنین به نقد بت پرستی از منظر قرآن پرداخته و می‌گوید که خداوند در آیات مختلف به برتری توحید بر بت پرستی اشاره کرده و انسان‌ها را به شناخت و پرستش خالق واقعی دعوت کرده است. این دعوت الهی، به منظور رهایی انسان‌ها از قید و بندهای بت پرستی و صیانت از هویت انسانی و الهی آن‌هاست. ایشان با بررسی این پدیده در زمینه‌های مختلف فرهنگی، اجتماعی و فردی، به خواننده یادآوری می‌کند که بت پرستی تنها در جنبه مادی آن خلاصه نمی‌شود و تفکر و نگرش انسان به دنیا و خداوند نیز باید مورد توجه قرار گیرد.

علامه در تفسیر آیه ۶۶ سوره مریم^۱ نیز کفر و بت پرستی را در کنار هم قید می‌کند (همان، ۸۷/۱۴) و در تفسیر آیه ۱۷ حج^۲ در کنار معرفی اعتقاد ادیان مختلف مشرکین را اصنام پرستان حجاز نامیده است. (همان، ۳۵۸/۱۴)

عدم اعتقاد مشرکین به معاد براساس آیه ۷۸ یس^۳ مشرکین تعجب می‌کنند که چگونه ممکن است بعد از مرگ مجدد زنده شوند. خداوند در جواب آنان می‌فرماید خلقت اولیه انسان سخت‌تر بوده یا جمع نمودن استخوان‌های پوسیده اگر آنها به سوال خود کمی فکر می‌کردند پاسخ خود را دریافت می‌نمودند. (همان، ۱۱۷/۱۷) همچنین طبق آیه ۲۴ سوره مبارکه جاثیه^۴ حکایت سخن مشرکین و بت پرستان است که اعتقادی به معاد ندارند. (همان، ۱۷۴/۱۸) به علاوه ایشان در تفسیر آیات ۸۰-۸۱ سوره انعام^۵ نیز که در بردارنده داستان احتجاج حضرت ابراهیم (ع) و بت

۱. وَ يَقُولُ الْإِنْسَانُ إِذَا مَا مِثٌ لَسَوْفَ أُخْرَجُ حَيًّا.

۲. إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا وَالَّذِينَ هَادُوا وَالصَّابِئِينَ وَالتَّصَارِي وَ الْمَجُوسَ وَ الَّذِينَ أَشْرَكُوا إِنَّ اللَّهَ يَفْصِلُ بَيْنَهُمْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ إِنَّ اللَّهَ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ شَهِيدٌ

۳. وَ ضَرَبَ لَنَا مَثَلًا وَ نَبِيٍّ خَلَقَهُ قَالَ مَنْ يُحْيِي الْعِظَامَ وَ هِيَ رَمِيمٌ.

۴. وَ قَالُوا مَا هِيَ إِلَّا حَيَاتُنَا الدُّنْيَا نَمُوتُ وَ نَحْيَا وَ مَا يُهْلِكُنَا إِلَّا الدَّهْرُ وَ مَا لَهُمْ بِذَلِكَ مِنْ عِلْمٍ إِنْ هُمْ إِلَّا يَظُنُّونَ

۵. وَ حَاجَّهُ قَوْمُهُ قَالَ أَ تُحَاجُّونِي فِي اللَّهِ وَ قَدْ هَدَانِ وَ لَا أَحَافُ مَا تُشْرِكُونَ بِهِ إِلَّا أَنْ يَشَاءَ رَبِّي شَيْئًا وَبِيعَ رَبِّي كُلِّ شَيْءٍ عِلْمًا أَ فَلَا تَتَذَكَّرُونَ (۸۰) وَ كَيْفَ أَحَافُ مَا أَشْرَكْتُمْ وَ لَا تَخَافُونَ أَنْتُمْ أَشْرَكْتُمْ بِاللَّهِ مَا لَمْ يُنَزِّلْ بِهِ عَلَيْكُمْ

پرستان است، بیان نموده‌اند معنای اراده شده خداوند از مشرکین همان چند خدا پرستان با به عبارتی بت پرستان هستند که ربوبیت را به اصنام اسناد داده‌اند. (همان، ۱۹۵/۷-۲۰۰) همچنین در تفسیر آیه ۵۵ انفال^۱ خداوند پیروان دین یهود را بدترین موجودات قلمداد می‌کند زیرا در کفر خویش استواری نموده، از ایمان به خداوند امتناع ورزیده، به معاهدات خود عمل نمی‌کنند و ابائی از شکستن پیمان‌ها ندارند. (همان، ج ۹، ص ۱۱۱-۱۱۲)

بت پرستان جمعی از مخاطبان قرآن

بت پرستی یکی از پدیده‌های مذهبی و فرهنگی است که در طول تاریخ بشر به اشکال مختلف ظهور کرده است. در قرآن کریم، این پدیده به وضوح مورد نقد قرار گرفته و مخاطبان آن به عنوان یک گروه اجتماعی مشخص و واضح شناسایی شده‌اند.

اگر مسیحیت و یهودیت مشرک خوانده شده‌اند نظر بر آن گروهی است براساس آیات شریفه ۳۰ توبه و ۷۲ مائده برای انبیاء الهی مقام فرزندی و الوهیت قائل شده‌اند. براساس کلام علامه ممکن است اشکال شود با وجود اعتقاد به خدا در این ادیان الهی ادعای شرک به چه گونه‌ایست که علامه در پاسخ بیان می‌کند خداوند اعتقاد به خود و معاد را در یک جایگاه قرار داده است و کفر یکی را به منزله انکار هر دو مولفه قراردادده است. (همان، ۲۴۳/۹) همچنین در آیات ۸۰ و ۱۱۱ بقره نیز از عدم اعتقاد ایشان به معاد یاد شده است. در کنار هم ترازوی ایمان به روز جزا با ایمان به خداوند براساس آیات ۱۵۰ و ۱۵۱ سوره نساء اعتقاد به همه پیامبران لازمه ایمان است. بنابراین انکار نبوت برخی از انبیاء نیز موجب کفر است. و انکار نبی اکرم توسط

۱. سُلْطَانًا فَأَيُّ الْفَرِيقَيْنِ أَحَقُّ بِالْأَمْنِ إِنْ كُنْتُمْ تَعْلَمُونَ

۲. إِنْ شَرَّ الدَّوَابِّ عِنْدَ اللَّهِ الَّذِينَ كَفَرُوا فَهُمْ لَا يُؤْمِنُونَ

۳. وَقَالُوا لَنْ نَمَسَّنَا النَّارَ إِلَّا أَيَّامًا مَعْدُودَةً / وَقَالُوا لَنْ يَدْخُلَ الْجَنَّةَ إِلَّا مَنْ كَانَ هُودًا أَوْ نَصَارَى.

۳. إِنْ الَّذِينَ يَكْفُرُونَ بِاللَّهِ وَرُسُلِهِ وَيُرِيدُونَ أَنْ يُفَرِّقُوا بَيْنَ اللَّهِ وَرُسُلِهِ وَيَقُولُوا نُؤْمِنُ بِبَعْضٍ وَنَكْفُرُ بِبَعْضٍ وَيُرِيدُونَ أَنْ يَتَّخِذُوا بَيْنَ ذَلِكَ سَبِيلًا أُولَئِكَ هُمُ الْكَافِرُونَ حَقًّا وَأَعْتَدْنَا لِلْكَافِرِينَ عَذَابًا مُهِينًا / وَ مَا يُؤْمِنُ أَكْثَرُهُمْ بِاللَّهِ إِلَّا وَهُمْ مُشْرِكُونَ / وَإِنْ أَطَعْتُمُوهُمْ إِنَّكُمْ لَمُشْرِكُونَ / إِذَا مَسَّكُمُ الضَّرُّ فَأَلَيْهِ تَجَنَّبُوا - ثُمَّ إِذَا كَتَفَ الضَّرُّ عَنْكُمْ إِذَا فَرِيقٌ مِنْكُمْ بِرَبِّهِمْ يُشْرِكُونَ / إِنَّمَا الْمُشْرِكُونَ نَجَسٌ فَلَا يَقْرَبُوا الْمَسْجِدَ الْحَرَامَ بَعْدَ عَمَلِهِمْ هَذَا.

اهل کتاب نمایان کننده کفر حقیقی آنان است. (همان) در حالی که حضرت عیسی شخصاً در آیه ۷۲ مائده دعوت به عبادت خداوند به عنوان پروردگار خود می‌نماید.

براساس آیه ۱۵ یونس^۱ بت پرستان افرادی هستند که اصنام را مقدس پنداشته و حیاتی توأم با فسق و پیروی از شهوات را پیشه خود قرار داده و در مقابل آیات حقه قرآن و فرامین پیامبراکرم ایستادگی نموده و درخواست آوردن قرآنی مطابق خواسته‌هایشان کردند تا ایشان را در شرک نهی ننماید. (همان، ۲۶/۱۰)

نفی عذر انسان‌ها در کفر ورزیدن و استکبارشان، با تأکید بر حقارت مبدأ خلقتشان، موضوع قابل تأملی است. در آیات قرآنی، به ویژه در جمله "مِنْ أَيْ شَيْءٍ خَلَقَهُ"^۲، این نکته به روشنی بیان شده است. خداوند متعال با این سوال، به انسان‌ها یادآور می‌شود که چه چیز او را به خود اجازه طغیانی و استکباری می‌دهد، در حالی که خود او هیچ مالکیتی بر فعل خلق و تقدیرش ندارد. پاسخ قرآن به این پرسش، تأکید بر نقص و حقارت انسان است. او از "نطفه‌ای" پست خلق شده و هیچ درکی از تدبیر امور زندگی، مرگ و بعث خود ندارد. در واقع، انسان هیچ دلیلی برای کفر خود نمی‌تواند بیاورد، چرا که در برابر خالقش ضعیف و بی‌چاره است. (همان، ج ۲۰، ص ۲۰۶-۲۰۷)

موضوع آیه ۶۵ عنکبوت^۳ به بررسی رفتار انسان‌ها در مواجهه با سختی‌ها و بحران‌ها می‌پردازد. این آیه، جنبه‌ای از روان‌شناسی انسان را بازتاب می‌دهد که در مواقع اضطراری، افراد به خداوند متعال رو می‌آورند و با نیت خالص دعا می‌کنند. اما به محض آنکه نجات می‌یابند و به ساحل می‌رسند، دچار غفلت می‌شوند و به شرک متوسل می‌گردند. این پدیده، نشان‌دهنده تناقض‌های فکری و عملی انسان‌هاست. در هنگام خطر، به وضوح و بدون

۱. وَإِذَا تُتْلَىٰ عَلَيْهِمْ آيَاتُنَا بَيِّنَاتٍ قَالَ الَّذِينَ لَا يَرْجُونَ لِقَاءَنَا إِنَّتِ بُرْهَانٌ غَيْرِ هَذَا أَوْ بَدِّلْهُ قُلْ مَا يَكُونُ لِي أَنْ أُبَدِّلَهُ مِنْ تِلْقَاءِ رَبِّي إِنَّ أَتَّبِعُ إِلَّا مَا يُوحَىٰ إِلَيَّ إِنِّي أَخَافُ إِنْ عَصَيْتُ رَبِّي عَذَابٌ عَظِيمٌ

۲. عبس ۱۸.

۳. فَإِذَا رَكِبُوا فِي الْفُلْكِ دَعَوُا اللَّهَ مُخْلِصِينَ لَهُ الدِّينَ فَلَمَّا نَجَّاهُمْ إِلَى الْبَرِّ إِذَا هُمْ يُشْرِكُونَ.

هیچ تردیدی به یگانگی خداوند اعتراف می‌کنند، اما به محض رفع مشکل، به رفتارهای گذشته خود بازمی‌گردند و به پرستش غیر خدا می‌پردازند. این رفتار در واقع نشان دهنده‌ی عدم تعقل و تفکر عمیق در مورد ربوبیت و خالقیت خداوند است. (همان، ج ۱۶، ص ۱۵۰)

خداوند به واسطه آیات متعددی به بیان بینش‌ها، رفتارها و گونه‌های مختلف شرک و بت پرستی پرداخته است که به جهت نمونه به بررسی برخی از این آیات پرداخته شد و بت پرستان در قرآن کریم به عنوان گروهی از افرادی معرفی شده‌اند که در پرستش مجسمه‌ها و نمادهای مصنوعی به دور از یکتا پرستی قرار داشتند. این مبحث در آیات مختلف قرآن به تفصیل ذکر گردید. قرآن با نقد و تحلیل رفتار و باورهای بت پرستان، به تبیین علل انحراف آنان از توحید نیز در مواقعی پرداخته است.

از جمله دلایل مهمی که قرآن برای انحراف بت پرستان مطرح می‌کند، عدم آگاهی و آشنایی آنان با مفهوم واقعی خداوند متعال است. در بسیاری از آیات، خداوند به روشنی قیاساتی را بین خالق و مخلوق ارائه می‌دهد که به تحلیل دیدگاه‌های نادرست بت پرستان کمک می‌کند. به علاوه، قرآن کيفر و عواقب اعتقاد به بت پرستی موجب دوری فرد را از رحمت الهی است. در نهایت، قرآن دعوت به یکتا پرستی و توجه به خداوند را به عنوان راه حلی برای بالا بردن سطح آگاهی و تفکر صحیح معرفی می‌کند. نگاهی عمیق به آیات قرآن نشان می‌دهد که ریشه هرگونه انحراف در اندیشه و عمل مرتبط با فاصله از حقیقت توحید است. بنابراین، نتیجه بحث بت پرستان به وضوح نیاز به توجه به آموزه‌های قرآنی و تقویت ایمان به خداوند را در جوامع بشری نشان می‌دهد.

نتیجه‌گیری

یکی از موضوعات کلیدی در تفسیر قرآن و بررسی‌های جامعه‌شناختی آن، رویکرد این کتاب مقدس به پدیده بت پرستی و به تبع آن، مفهوم «شرک» است. قرآن نه تنها بت پرستی را به عنوان یک عمل دینی ناپسند مطرح می‌کند، بلکه به طور عمیق تری به نقد هنجارهای

اجتماعی و فرهنگی حاکم بر جوامع عرب پیش از اسلام می‌پردازد. این رویکرد پیچیده نشان‌دهنده نوعی درگیری چندوجهی با باورها و رفتارهای ذاتی وابسته به بت پرستی است و در واقع یکی از مهم‌ترین جنبه‌های دیدگاه «هاوتینگ» در تفسیر قرآن به شمار می‌رود.

هاوتینگ معتقد است که افراد مشرک در قرآن در واقع یکتاپرستانی هستند که به دلیل عدم درک صحیح از مفاهیم توحید و خداپرستی، به نوعی درگیری و جدال با پیامبر اسلام کشیده شده‌اند. این جدال، اساساً با عدم شناخت درست ظرفیت‌های یکتاپرستی و سطوح عمیق‌تری از عبادت واقعی در میان مردم آن زمان همراه است. بر این اساس، آنچه قرآن به عنوان «مشرکین» معرفی می‌کند، در حقیقت، افرادی هستند که ممکن است معنای عمیق‌تری از توحید را درک نکرده‌اند و این غفلت موجب گمراهی ایشان گردیده است.

قرآن در این راستا، به شدت به نقد عمل‌کردهای این افراد و غفلت آن‌ها از یکتاپرستی واقعی می‌پردازد و به نوعی این جماعت را محکوم به عدم رعایت اصول بنیادین ایمان و عبادت می‌کند. بت پرستان نه تنها در سطح اعتقادات، بلکه در عمل نیز از پیروان ادیان الهی فاصله گرفته و با آموزه‌های ایشان در تضاد قرار می‌گیرند.

در نهایت، می‌توان گفت که رویکرد قرآن به بت پرستی و نقد آن، بازتاب‌دهنده تحولات اساسی در هویت و فرهنگ عرب پیش از اسلام است. این نگرش‌های جدلی به تدریج به دگرگونی‌های اجتماعی و فرهنگی کمک شایانی کرده است. بدین ترتیب، قرآن به عنوان متنی الهی، نه تنها از منظر دینی بلکه از جنبه‌های اجتماعی و فرهنگی نیز نقشی کلیدی در تحول جوامع ایفا می‌کند.

با توجه به رویکرد جامع علامه طباطبایی، آشکار است که مفهوم بت پرستی جرالدهاوتینگ، پدیده پیچیده بت پرستی در عربستان پیش از اسلام را بیش از حد ساده در نظر می‌گیرد. در حالی که هاوتینگ به طور محدود بر عمل فیزیکی بت پرستی تمرکز دارد، رویکرد علامه درک ظریف و چند بعدی از بت پرستی ارائه می‌دهد که ابعاد معنوی، اجتماعی و سیاسی آن را در نظر می‌گیرد.

به طور کلی، می توان گفت که قرآن کریم در بررسی موضوع شرک، ابعاد گسترده تری را نسبت به صرف پرستش خدایان کذایی مطرح می کند. لذا بر مسلمانان است که در پذیرش گفتار و افکار بشری، دقت نظر داشته باشند و برای تشخیص حق از باطل، همواره به تعالیم صحیح دینی و وحی الهی مراجعه کنند. در نهایت، این آگاهی می تواند افراد را از افتادن در دام شرک مصون نگه دارد و آن ها را به سوی پرستش خالص خداوند یکتا هدایت کند.

منابع

۱. قرآن کریم
۲. ابن منظور، محمد بن مكرم، لسان العرب، دارالصادر بيروت، چ سوم، ۱۴۱۴ ه ق.
۳. أبْن حنبل، احمد بن محمد، المسائل و الرسائل المرويه عن الإمام أحمد بن حنبل فى العقیده، دارطیبه، عربستان، ۱۴۱۶ ه ق.
۴. المصطفى للدراسات الإسلامیه، العقائد الإسلامیه، المصطفى، قم، ۱۴۰۹ ه ق.
۵. پویا و پیروان، اعظم و مریم، انگاره بت پرستی و پیدایش اسلام، انتشارات حکمت، تهران، ۱۴۰۲.
۶. رستمی، حیدرعلی، قرآن و فرهنگ زمانه، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، بهار ۱۳۹۲.
۷. سبحانی، جعفر، فروغ ابدیت، بوستان کتاب قم، ۱۳۸۵.
۸. سجادی، جعفر، فرهنگ معارف اسلامی، کومش، تهران، ۱۳۷۳.
۹. طباطبائی، محمد حسین، المیزان فی تفسیر القرآن، مؤسسه الأعلمی للمطبوعات، بیروت، ۱۳۹۰ ق.
۱۰. فراهیدی، خلیل بن احمد، کتاب العین - قم، چاپ: دوم، ۱۴۰۹ ه ق.
۱۱. فیروزآبادی، محمد بن یعقوب، قاموس المحيط، دار الکتب العلمیه - بیروت - لبنان، ۱۹۹۵ م.
۱۲. قائمی نیا، علیرضا، معناشناسی شناختی قرآن، سازمان انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، ۱۳۹۰.
۱۳. قادری، شاه فضل، سیف الجبار المسلول علی أعداء الأبرار بی نا، بی جا
۱۴. لین، تونی، تاریخ تفکر مسیحی، ترجمه روبرت آسوریان، انتشارات ایلام، ۲۰۱۰.
۱۵. میشل، توماس، کلام مسیحی، ترجمه حسین توفیقی، مرکز مطالعات ادیان و مذاهب، قم، ۱۳۸۱.
۱۶. موسوی، سید محمدعلی، تاثیر پذیری قرآن از فرهنگ زمانه، بوستان کتاب، ۱۳۹۹.
۱۷. هیک، جان، فلسفه دین، نشر الهدی، تهران، ۱۳۹۰.

18. Hawting, Gerald R. (1999). *The Idea of Idolatry and the Emergence of Islam*. University of CAMBRIDGE.
19. _____ (2001 b), «Calf of Gold», *Encyclopaedia of the Qur'ān*, edited by Jane Dammen McAuliffe Leiden, Brill, vol. 1, pp. 273-276
20. _____ (2002), «Idolatry and Idolaters», *Encyclopaedia of the Qur'ān*, edited by Jane Dammen , McAuliffe, Leiden, Brill, vol. 2, pp. 475-480
21. _____ (2004 a), «Parties and Factions», *Encyclopaedia of the Qur'ān*, edited by Jane Dammen, McAuliffe, Leiden, Brill, vol. 4, pp. 24-27.
22. Walid Saleh, *Review of The Idea of Idolatry and the Emergence of Islam* By G.H. Hawting

مقالات

۱. سلیمانی، عبدالرحیم، نقادی کتاب مقدس، هفت آسمان « زمستان ۱۳۷۹ - شماره ۸